

Lapszemle.

A „*Neue kirchliche Zeitschrift*“¹⁾ második negyedévi folyamában (a 4—6. füzet) igen sok az új testamentomi cikk. Első sorban felhívjuk az olvasó figyelmét *Zahn* erlangeni tanár meginduló s előreláthatólag hosszabbnak ígérkező cikksorozatára, amely János evangelistának földrajzával foglalkozik. A cikkeknek jelentőségéről a szerző mostani közleményének (a 4. füzetben) bevezető soraiban ugyan azt mondja, hogy ő azokban nem akar a 4. evangéliom apológiájához hozzájárulni, hanem tartalmának történeti megértéséhez csak néhány adalékot nyújtani. De cikkei azért mégis hozzá fognak járulni annak bizonyításához is, hogy a 4. evangéliom szerzője a Jézuskorabeli Palästínát, annak viszonyait és lakóit jól ismeri s így bizonyára sem görög, sem hellenista nem volt, hanem palästina-i zsidó, amit egyébként Schlatter is bebizonyított alapos érvekkel az evangéliom nyelvezetéből.

Zahn mostani, első cikke szerint Ján. ev. 1, 28-ban ἐν Βεθάνια tartja eredetinek, de cikkében utána jár az Origenes ajánlotta ἐν Βεθαβαρᾶ olvasási módjának. Megállapítja, hogy ezen Bethabara nem helység, hanem egy hely a Jordánban, ahol ker. János keresztelt. Ezen Origenes-féle olvasási mód onnan eredhetett, hogy Bethániát a Jordán mellett keresték, de ott meg nem találták. De ott találták Bethabarát és azért irás-hibának nézve (a helyes) Bethániát, helyébe teendőnek vélték Bethabarát. Pedig a Jordánon túl van egy Bethánia, amely valószínűleg azonos az Eusebius által hasonlóan elnevezett most Batneh nevű helységgel. Ez volt alkalmasint Ker. János tartózkodási helye, ahol a János ev. 1, 28. említett esemény történt, míg keresztelni a Jordánhoz szokott volt leszállani annak Bethabara nevű helyére. A cikk oly körültekintéssel és a tekintetbe jövő, az ökeresztényen irodalomból vett érveknek valamint más tudósok nézeteinek oly lelkiismeretes figyelembevételével van megírva, amint azt csak oly nagy tudományú és alapos tudóstól, amilyen *Zahn*, lehet várni. Aki ezen cikket figyelemmel végig-

¹⁾ Megjelenik havonként körülbelül 5—6 ives füzetekben A. Deichert'sche Verlagsbuchh. Nachf. (Georg Böhme)-nél Lipszében. Előfizetési díja negyed évre 3 korona.

olvasta, bizonyára nagy várakozással néz a többi, legközelebbre jelzett (Aenon s Salin- meg Sycharról szóló) cikkek elé.

Hasonlóképen János evangéliomával foglalkoznak Gleiss, hamburgi tnnító(nő?) cikkei, melyekből a 6. füzet az elsőt közli. Azon feltűnő tényből indul ki, hogy Jülicher új testamentomi bevezetésének legújabb (5. stb.) kiadásában néhány sorban azon állítással siklik el az evangéliomnak a legrégebb keresztyén irodalomban található nyomai felett, hogy ilyenek alig léteznek. Ennek épen ellenkezőjét kívánja a szerző kimutatni és ezen okból kezd ezen első közleményében nagyon behatóan foglalkozni az ú. n. Didachéval. Ennek keletkezésére vonatkozólag egy saját, a legújabb kutatásokra alapított felfogással lép fel. Eszerint a Didache (valamint a vele érintkező Barnabas-féle levél és Hermas „Pásztor” is) egy eredetileg zsidó-keresztyén „a két útról” szóló iratot dolgozott fel önállóan körülbelül 80 és 100 közt. Így tehát annak a János evangéliomára vonatkozó párhuzamos helyei becses történeti értékkel bírnak. Ezután áttér a szerző ezen helyek feltüntetésére, melynek folytatását majd csak a következő füzetek fogják hozni.

Igen érdekes Riggenbach baseli tanár cikke, melyben János ev. 1, 29. 1. Peter 2, 24 és Zsid. 9, 28-ból kapcsolatban az ó testamentommal, főleg Ezsajas 53.-mal kimutatja, hogy az ő és az új testamentom egyaránt beszélnek a bűnök büntetésének az isten szolgájának és Jézusnak halála által való helyettes elviseléséről. Az új testamentom egy helyén (Mt. 8, 28 skk. és a párhuzamos helyeken) Stocks lelkész a sidei Marcellus orvos által leírt kynanthropia betegségének esetét látja, melyben a beteg farkas- vagy kutyának hiszi magát és úgy viselkedik, meg nagy előszeretettel sírok közelében tartózkodik stb.

Wohlenberg altonai lelkész Márk evangéliomának egy rég elfeledett kommentárjának emlékét eleveníti fel. A mű szerzőjének később Hieronymust tartották. *Wohlenberg* kimutatja, hogy a kommentár frója 400 és 849 közt élt és talán a 7. században élt Hadrian volt, aki előbb egy nápolyi kolostor apátja, majd később tarsusi Theodorral együtt az angolszászok tanítója lett. A szerző cikkében természetesen behatóan foglalkozik a nevezett mű tartalmával és így jut el kockázott véleményéhez a könyv frójára vonatkozólag. Zahn iskolájára vall, hogy a szerző az exegesis ókori irodalmának ezen elfelejtett termékét az elfelejtettség homályából előhozni és értékében méltatni s a szentírás magyarázása számára esetleg gyümölcsöztetni nem resteli.

Még egy cikkről kell megemlékezni, amely az új szövetség exegesisére vonatkozik. Ez Herold lelkész dolgozata a 19. század új testamentomi teológiájának történetéről. A munka kiindul Seebergnek a 19. század egyháztörténetéről írt ismert könyvéből és láthatólag ennek és Seeberg más munkáinak befolyása alatt tárgyalja a 19. század prot. theologusainak munkásságát az új

testamentom magyarázata terén. *Előszőr* szemlét tart azon munkásság felett, melyet az új szövetségi bevezetés terén kifejtettek. Semlertől és Michaelistól kezdve a tübingeni Bauron át egészen Zahnig a tübingeni tendenczkritika ezen végső legyőzőjéig felsorolja a legnevezetesebb munkásokat és műveiket ezen a téren. Sokszor persze ezen felsorolás igazán csak a nevek és művek mozaikszerű egymásmellé helyezése a méltatás meg többnyire idegen művekből vett idézetekből telik ki. Hasonló *azután a szó* szorosabb értelmében vett exegesis és a bibliai hermeneutika terén végzett munkásság méltatása. Itt megint az új testamentom kommentátorainak neveivel és műveivel találkozunk kezdve Semler, Paulus stbtől Winer, Meyer, Tholuck, Olshausen, Beck, Hofmann stbivel egészen Zahnig. Valamivel bővebb itt a genialis erlangeni Hofmann méltatása. Egyébként pedig ezen történeti áttekintés nem ment bizonyos egyoldalúságtól, mely abban nyilvánul, hogy egyes liberális theologusok munkásságáról, mint pl. Hilgenfeld, Volkmar, Holsten, Holtzmann, Lipsius, Soden stb. úgy az első, mint a második részben megfelelnek. Az ellenfélnek ezen agyonhallgatása eddig leginkább csak a liberálisok szokása volt. Ezért is, de még a dolgozat csekély értéke miatt is kár volt ezen cikket a Neue kirchliche Zeitschriftbe felvenni.

Egyháztörténeti tárgyú cikkek Theobald két közleménye a 4. és 5. füzetben, melyekkel a Thomas Navgeorgusról írt már az előbbi füzetekben, sőt évfolyamban megkezdett dolgozatát befejezi. Úgyszintén befejezést nyer a 4. füzetben Stier tanár cikksorozata a halál utáni dolgokról. Ugyanoly módon, mint az előbbi közleményekben fejtegeti most a világ végét és a végső állapotot. Ezen cikkekben összehalmozott anyagból nagyon sokat lehet tanulni.

Végül kiemelendő Grützmacher rostocki tanár rövid és tanulságos cikke a nem rég meghalt híres bölcsész, Hartmann és iskolájának (Drews, Schneben) állásfoglalásáról a vallással és a keresztyénséggel szemben. A szerző az ő szokott, élénk stílusában ügyesen és könnyen érthető módon fejtegeti tárgyát. A rostocki egyetem aulájában tartott beszédnek az kölcsönzött érdekességet, hogy Hartmann 40 év előtt épen a rostocki egyetemenél szerezte meg, mint nyugdíjazott gardeleutnant a bölcsészeti doktorátust. Nem sokkal később megjelent az ő könyve: „Die Philosophie des Unbewussten“, mellyel a leghíresebb bölcsészek sorába emelkedett. A szerző ezután vázolja Hartmann philosophiai munkásságát, főleg a vallással szemben elfoglalt álláspontjának szempontjából. Azután részletesebben feltünteti azt 1. általában a vallással és 2. különösen a keresztyénséggel szemben. A vallás szerinte a nép metaphisikája és azt igen nagyra becsülte. A vallás ismereti oldalát az akarat és érzelem mellett kellőleg kiemeli. És ismeretelmélete, a transscendentalis realizmus, lehetővé teszi reá nézve azt, hogy a vallás ismeretei-

nek objektív valóságát is bizonyos mértékben elfogadja. A keresztyéniséggel szemben elfoglalt álláspontja már kevésbé barátságos. Itt Jézust a világtól idegen aszkétának s Pál apostolt a keresztyéniség alapjátójának tekinti. Egyébként ő és iskolája történeti szempontból elismerik, hogy az egyházi hit Krisztusa azonos a biblia történeti Jézusával és hogy a keresztyéniség igazi lényege (Harnackkal szemben), a megváltó, Jézus Krisztusnak egyetlen istenemberségében, a christológiában rejlik, anélkül persze, hogy ők ezen keresztyén hitet személyileg magukévá tennék. Sőt bár Hartmann azt is elismerte, hogy „keresztyén állásponton az orthodox felfogás az egyedül következetes, amely egy lényeges és nélkülözhetetlen érdeket sem áldoz fel.“ ő nem is tartotta magát keresztyénnek és haragudott a liberális theologusokra, akik úgy mint ő, már rég letértek szerinte a keresztyéniség útjáról, de azért külsőleg még ahhoz tartozónak vallják magukat. Ő következetesebb akart lenni és egy új vallás fejlődését várta. Ezen vallás nem atheisztikus, hanem pantheisztikus lesz és a más által való megváltás helyére lép majd benne az önmegváltás. Isten nem öntudatos személyiség, hanem az öntudatlan. Mint ilyen a világ alapja. Az öntudatlan vak akarat hozta a világot szerencsétlenségére létre. De enyhíti a szerencsétlenséget a megváltás lehetősége, amely az isten és az ember szenvedésének vet véget, hogy a nemlétebe visszatérnek. (Érintkezés a buddhizmussal.) „Mi oly férfúnak, így fejezi be a szerző cikkét, mint Hartmann Eduard és tanítványai köre, hálával tartozunk azon érdeklődésért, melyet a vallás és a keresztyéniség iránt tanusítottak . . . . kritikájukból tanulni is akarunk, még pedig többet, mint eddig átlag történt. De fegyvereink lerakásához . . . sem szívünk sem még kevésbé eszünk nem kényszerít minket.“

A „*Neue kirchliche Zeitschrift*“ 7—9. füzetében *Gleiss* tanítónő (Oberlehrerin) folytatja és be is fejezi azon cikksorozatot, mely János evangéliomáról szól. A 7. füzet tovább adja a *Didache* és János evangélioma párhuzamos helyeinek egymás mellé állítását. Ezen összehasonlítás eredménye gyanánt azt lehet állítani, hogy a *Didache* a legrégebb tanubizonyosság arra nézve, hogy János evangélioma már az első század utolsó tizedében létezett és bizonyos tekintélynek örvendett. Ugyanígy összehasonlítja a szerző még a *Diognethez* írt levelét, *Hermast*, *Barnabás* levelét, *Kelemen* 1. levelét *Ignatius* és *Polykarp* leveleit János evangéliomával. Mindegyikről elmondja a legfontosabb tudnivalókat, főleg keltezésüket illetőleg, hogy úgy aztán tanubizonyosságuknak súlyát is mérlegelhessük. Végül kiterjed a cikk *Papias*nak a jánosi kérdéssel összefüggő töredékére is és itt terjedelmesen megcáfolja az újabb u. n. presbyterhypotesist. A kérdést az idevágó irodalomnak a legkisebb részletekbe is menő széleskörű ismerete alapján fejtegeti és végül *Hanssleiter*

ismeretes (interpolatiós) hypothesiséhez csatlakozik. — A 8. füzetben szerzőnk foglalkozik János ev. 21. fejezetével. Bizonyítja, hogy ennek 1—24.^a verse Jánostól való, míg a 24.^b és 25. v. más kéztől származik. Ezen két vers azonban úgy is az evangéliom legrégebbi hitelesítését alkotja, míg a 24.^a vers János tanúbizonyossága önmaga mellett. A liberalis kritikusok azon állandó állításával szemben, hogy a 4. evangéliom hitelességét a tudomány általában tagadja, felállítja szerzőnk az evangéliom hitelessége védőinek és tagadóinak mérlegét, melyből kiviláglik, hogy a védők a mai napig többségben vannak. Végül tekintetbe veszi szerzőnk még az evangéliom tartalmából kiinduló u. n. belső kritika legujabb termékeit, Wrede könyvét János evangéliomának jelleméről és tendenciájáról és Kreyenbühl művét: „Das Ev. der Wahrheit. Neue Lösung der johann. Frage.“ Mindkettővel behatóan foglalkozik és visszaautasítja konstrukcióikat. Az egész cikksorozatot befejezi az evangéliom dispoziója és rövid jellemzése, mely röviden a logos philói eredetét is elveti. Munkánk át van hatva annak tudatától, hogy a jánosi kérdés megoldása attól függ, mily állást foglalunk el az abban rajzolt Krisztussal szemben. Azért azt állítja is szerzőnk, hogy János evangéliomával mindaddig nem fognak boldogulni, míg az isteni kijelentés tényezőjét el nem ismerik. Hiszen az evangéliom központjában áll ama Krisztus, kívül másképp nem tudunk mit kezdeni, míg lábaihoz nem borúlunk és imádvá fel nem kiáltunk: Én uram és én istenem.

Zahn a 8. füzetben folytatja cikkeit, melyeket János evangélioma földrajzáról megkezdett. Ezúttal a János ev. 3, 23-ban lévő Aion és Salinról cikkezik.

Rendszeres theologiai tárgyú cikk több van e három füzetben. Ilyen *Kunze* greifswaldi tanár cikke a hit alapjáról a valóságban. Ő a subjektivizmussal szemben ezen alapot a kijelentés történetében látja. Ide tartozik azután *Winter* lelkész cikke a gondviselésbe vetett keresztyén hit jelleméről és *Ahlers* lelkész cikke a törvény és a lelkiismeret viszonyáról. Említésre méltó még *Belotow* orosz tudós theol. tanár méltatása *Bonwetsch* tanár cikkében és a népszokások jeles ismerőjének, *Freybe* tanárnak cikke a szokás értékéről az egyházra nézve.

Végül kiemeljük még *Hunzinger* tanár elvi jelentőségű jeles cikkét az egyházi theologia vallásbölcészeti feladatáról. Hunzinger az újabb positiv theologia egyik fiatal tehetséges képviselője. Különösen az apologetika terén tűnt ki eddig, főleg számos előadásaival. Mint az apologetika tanára, a lipcsei egyetemen igen sokat foglalkozik e tudomány elveinek és főbb kérdéseinek a legujabb tudományos helyzet által követelt meghatározásával. Jelen dolgozata is ide tartozik. Kiindul benne azon tudomány elveinek fejtegetéséből, melyet Tröltsch új vallástörténeti irányával a theologiai kérdések központjába állított t. i. a történet-

tudományból. Kimutatja, hogy a történet mint tudomány (s úgy a vallástörténet is) mindig a phänomenalitás, az immanentia és a facticitás korlátai közt mozog. Azért a vallástörténet, mint ilyen, nem is tudja a vallás lényegét, a vallások értékfokozatait és igazságát megállapítani. Mihelyt erre vállalkozik, átlép a vallásphilosophia területére. Épen azért szükséges e kérdések fejtegetésére a vallásphilosophia különálló tudománya. Azután kifejti, hogy a vallásbölcésznek ismernie kell nemcsak a vallások történetét, hanem a vallás valóságát is saját tapasztalásból. Akkor megállapíthatja a vallás lényegét, értékét és igazságát, sőt a keresztyén vallás abszolutságát is. Ilyen vallásphilosophiát annál inkább követel a szerző, mert azt hiszi, hogy így helyreállíthatja azt a kapcsolatot a theologia meg a többi tudományok közt, a melyet a régi dogmatikusok a maguk módja szerint fentartottak, de az újabb positiv theologia elhanyagolt. Azonban Hunzinger sem akarja a theologiát, vagy annak itt tekintetbe jövő részét, a dogmatikát a vallásphilosophiára alapítani s így tőle függővé tenni. Azért mégis követeli a dogmatika elüljárója gyanánt, de nem mint annak bevezető részét a dogmatikán belül (Häring), hanem mint külön tudományt, a vallásphilosophiát. Befejezésül vázolja ennek feladatait négy irányban t. i. a psychologia, ethika, ismeretelmélet és a metaphysika irányában.

Sajnos, a tér szűke nem engedi meg, hogy Hunzinger cikkének világos s következetes okfejtéseit még bővebben ismertessük. Csak rámutatunk még a cikkben előforduló polemia előkelőségére. A szerző leginkább Tröltschsel ellentétben fejti ki egyes gondolatait, de mindenütt a legnagyobb méltányossággal igyekszik ellenfele álláspontját megérteni, méltatni, sőt nem ritkán azt meg is védeni. Lapunk olvasóinak a cikk, de az egész folyóirat olvasását is csak a legmelegebben ajánlhatjuk.

Lic. Dr. *Daxer György.*